

Федір Жуківський

ВАЖНІШІ ПОДІЇ НАШОГО МИНУЛОГО

КРАКІВ 1940

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

ФЕДІР ЖУКІВСЬКИЙ

ВАЖНІШІ ПОДІЇ
НАШОГО МИНУЛОГО

КРАКІВ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

1940

Відбитка з Календаря - Альманаха на 1940 р.

Накладом „Українського Видавництва” Краків, Кармелітська ч. 34, II.
Друк: „Нова Друкарня Денникова” під комісарською правою, Краків,
Ожешкової 7.

Verlags „Ukrainischer Verlag“ G. m. b. H. Krakau, Carmeliterstrasse 34. II.
Druck: „Nowa Drukarnia Dziennikowa“ Kommissarische Verwaltung, Krakau,
Orzeszkowagasse 7.

Початки держави

Київська держава повстала в VIII столітті по Христі, приблизно в роках сімсот кількадесять. При кінці IX століття належало до неї багато племен, не тільки українських, таких як деревляни, дуліби, уличі, тиверці й сіверяни, але й білоруських (дреговичі, радимичі) та московських (кривичі, вятичі та інші). Крім того київська держава володіла Азівським морем та землями над Доном. Чи тую державу оснувало племя полян, з над середнього Дніпра — про це йде спір поміж ученими істориками. Так само перечаться вони про участь варягів у нашій давнині. Найдавніший наш літопис складений щолиш в IX столітті, ті, що його складали, не памятали, що діялося в IX столітті і тому нічого певного нам не сказали. Пишути вони, що немовтоб року 862 по Христі один з варязьких ватажків, на ім'я Рюрик, захопив Новгород а з відтам Руріковичі поширили свою владу, й на Київ та на інші городи й землі.

Та як воно не булоб, наша держава була твором наших предків, а князі Її не почували себе чужинцями. Вони не тільки володіли над своїми землями, але й ходили в далекі походи, на Грецію, на Каспійське море, а навіть на Персію. Один із них, Ігор, року 944 склав з греками договір, під якими підписалося двадцять його дружинників. Жінка цього Ігоря, Ольга, вславилася великим розумом. Була вона християнкою, а коли її син, Святослав, ішов у похід, то вона володіла за нього в Києві. Цей Святослав був великий воївник. Ходив він на хозарів, ясів, касогів та болгарів, над Волгою і над Дунаєм. Там, у Переяславці (Преслав над Дунаєм), оснував навіть другу свою столицю. Та погиб цей князь-воївник у бою з печенігами.

Володимир Великий

Син Святослава, Володимир, забрав усі землі, що до Києва належали, приборкав неслухняних князів, пішов походом аж під Карпати, поза Сян, Вислок і далеко поза Буг, відібрав від поляків Перемишль, Червен та інші городи на Заході, що вони були захопили. За його володіння наша

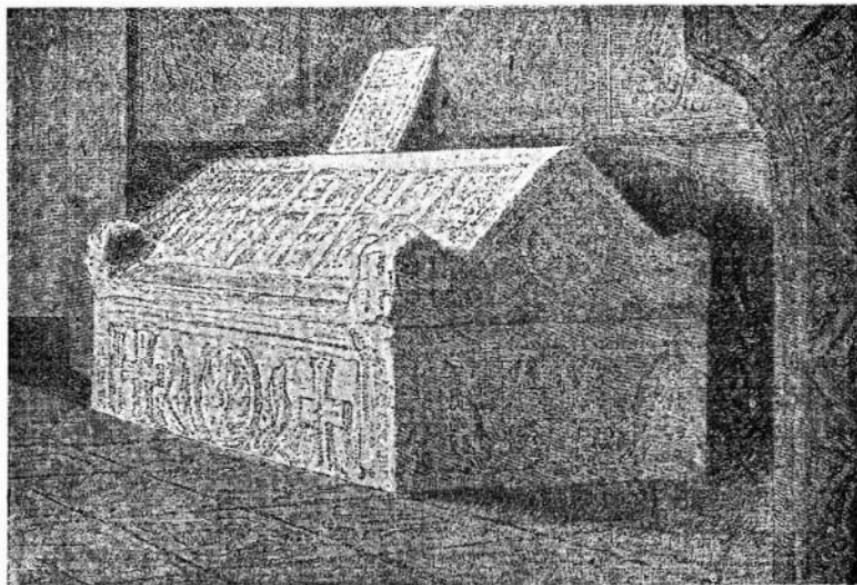

Княжі срібні гроші зі знаком тризуба:
в горі монета Ярослава Мудрого,
в долі дві монети Володимира.

держава була така велика, як ніколи. Він то й охрестив її 988 року, бо розумів добре, що з християнством прийде до краю також освіта й культура. Так воно й сталося. Володимир покликав з Царгорода митрополита й священиків, не щадив гроша на церкви й будував їх не лише у Києві, але й на Волині, де оснував грод Володимир Волинський, а в нім здвигнув величавий храм Пресвятої Богородиці. Багато клопоту мав він із печенігами. Вони нападали на наші землі і князь Володимир мусів ставити городки-твердині та сипати оборонні вали, щоб забезпечитися перед тими непрошеними гостями. Принявши віру Христову, замирився Володимир з поляками, мадярами, чехами й греками. З греками тим більше, що його жінка Анна, була сестрою грецьких цісарів. Він дуже дбав про велич і добро своєї держави, а нарід прозвав його тому »ясним сонечком«. Володимир Великий помер 1015 р. Княжив трицятьп'ять літ.

Ярослав Мудрий

Син його, Ярослав, прозваний Мудрим втратив із величного спадку по своїм великим батьку деякі західні землі, що захопив був польський король Болеслав і частину Тьмутороканської області, де сидів його брат, Мстислав, за те придбав Ростів та Сузdal' так, що і його держава була ще дуже велика. Року 1031, після смерти польського

Домовина Ярослава Мудрого
в Софійській Катедрі в Києві.

короля Болеслава (Хороброго), Ярослав відбив від Польщі ці землі, що був утратив. Історія згадує його як князя дуже честилибивого, мудрого й проворного. Він поріднився з володарями майже цілої Європи, так, що називали Ярослава тестем Європи. Між іншим одна його донька, Анна, була жінкою французького короля Генриха I. і по смерті мужа навіть володіла Францією. Дбав він також дуже про поширення культури й освіти в своїй державі. Завдяки йому став київським митрополитом свій, а не чужинець, як дотепер бувало, а саме Іларіон, що написав знаменитий

твір »Слово о законі і благодаті« та дав почин до основання найбільшого й найславнішого нашого монастиря, київської Печерської Лаври. »Слово о законі і благодаті« є не лише твором великої літературної стійності, але визначається воно також національною свідомістю автора і його теплим та ширим патріотизмом. Ярослав Мудрий піклувався також школами. За його часів складено найстарший слов'янський збірник законів. Княжив він від 1040 р. до 1054 р..

Розпад держави

По смерти Ярослава Мудрого його держава, велика, багата й культурна розпалася на декілька удільних князівств. Значіння Києва, як столиці велітенського краю, паде з року на рік, Київ біdnіє помітно, аж врешті суздальський князь, Андрій Боголюбський, року 1169 добуває його, нищить, грабує і руйнує, майже до самих основ. Що було гарного й цінного вивозить на північ.

Зате на полудневому заході виростає 1141 р. Галич, а на північному сході Володимир (не Волинський а Суздальський!). Позначується поділ держави Володимира Великого й Ярослава Мудрого на дві частині: московську й українську. Галицькі володарі дістають малощо не всі землі, заселені українцями, а московські москалями. Галицька держава входить у звязки з Німеччиною, Польщею, Мадярчиною, Чехами; загалом із західною Європою, а Москва попадає під владу монголів і під культурні впливи татарські. Два народи, дві культури і два світогляди. Московські князі виховані під татарським кнутом, привикли до послуху й карности й своїх людей заправляли до того, українські любили волю, кожний хотів мати як найбільше землі і як найбільше достатків. Сварилися і воювали зі собою, а степовики користали з того, нападали на їхні землі, грабували їх а народ гнали в ясир.

Ярослав Осмомисл

У Галичі доливали оліви до вогня ще й тамошні бояри. Вони, подібно як польські пани й мадярські магнати, хотіли своїх князів обмотати сіткою своїх інтриг, щоб верховодити над ними. А все ж таки галицький князь Ярослав, прозваний Осмомислом, високо підняв Галицьке князівство. Його держава простягалася від Вислока аж до Дунайського гирла. Його то й вихвалив, та поставив понад усіх кня-

зів автор безсмертної поеми про похід Ігоря на половців (з року 1186). Ярослав Осмомисл помер 1187 р. Поховали його в Галичі (тепер село Крилос), у величавім соборі, що з нього рештки відгребано недавно з землі. Там то й знайдено тлінні останки цього великого князя, в камяній домовині.

Ярослав, уміраючи, призначив своїм наслідником у Галичі Олега, свого сина від Настасі Чагрівної, що її бояри спалили були на стосі, а другому синові Володимирові віддав Перемишль. Але по смерті Ярослава бояри прогнали Олега, а престіл віддали Володимирові. На тім то Володимири, що вмер бездітно, вигас славний рід Ростиславичів. По нім добився галицького престола волинський князь Роман Мстиславич (1199—1205) і дав початок великій Галицько-волинській державі.

Роман Мстиславич

Роман Мстиславич остро взявся до бояр, присмирив їх та нагнав великого страху половцям і Польщі, а зокрема Литві. Він то й київську землю прилучив до своєї держави. Чернігівські Ольговичі присягли жити з ним у згоді, а що Роман замирився також з мадярами (вони чимраз більше встравали в наші справи), так за короткий час своєго володіння зробив свою державу сильною та могутньою. Згинув 1205 р. у бою з польським князем Лешком під Завихвостом над Вислою, осиротивши двох синів: Данила, що мав 3 роки й Василька, що був ще немовлятром. По його смерті довгий час ішла боротьба за Галич, аж 1214 р. заволодів ним Мстиславич Уdalий 1214—1228. Він увесь час відбивався від угрув та поляків, а також боровся зі своїми власними боярами. За його часів появилися на наших землях монголи, або татари.

Татарська навала

З появою нового степового ворога на Сході князі зійшлися на раду в Києві й вирішили піти йому на зустріч. Зібралися коло острова Хортиці (там де пізніше була Січ) і звідти пішли в степи на схід. Але над річкою Калкою 1223 р. татари розбили їх. Мстислав Уdalий і Данило Романович ледви повтікали, а інші князі погибли, або попалися в полон. Татари повязали їх, поклали на них поміст і на тім помості відсвяткували свій пир побіди.

Король Данило і його наслідники

Князь Мстислав помер 1128 р. а по його смерті Данило Романович почав боротьбу за Галич. Тривала вона 15 літ. Що лиш після побіди під містом Ярославом, Данило сів на галицькім столі. Тимчасом з Азії появилися вдруге татари.

Король Данило I,

■ короні переробленій опісля на мітру перемиських владин.

Року 1240 добули вони Київ і зруйнували його безпощадно. Спustoшили також Волинь та Галичину. Але Данило не опускав рук. Відбудовував міста, укріплював їх, відбирав землі від бояр та приборкував тих, що воліли слухати татар, ніж своїх власних володарів. З братом своїм Васильком жив він у злагоді і завдяки їм обом Галицько-волинська держава стала міцніти. Данило не тільки відбудував не один город, але й побудував два нові, а саме Львів, для свого сина Льва і Холм для себе, як свою нову столицю.

Сина свого Льва оженив з мадярською королівною, другого сина, Шварна, з донькою литовського князя Мендовга, а третього Романа з донькою австрійського герцога

Фридриха II. Була навіть спроба здобути для Романа Австрію, але ця спроба не мала успіху. Року 1253 у Дрогичині папський легат Опізо коронував Данила королівським бінцем, (цей вінець перероблений опісля на мітру перемиського єпископа) і з тої пори Данило величався вже не «князем», а «королем» Данилом.

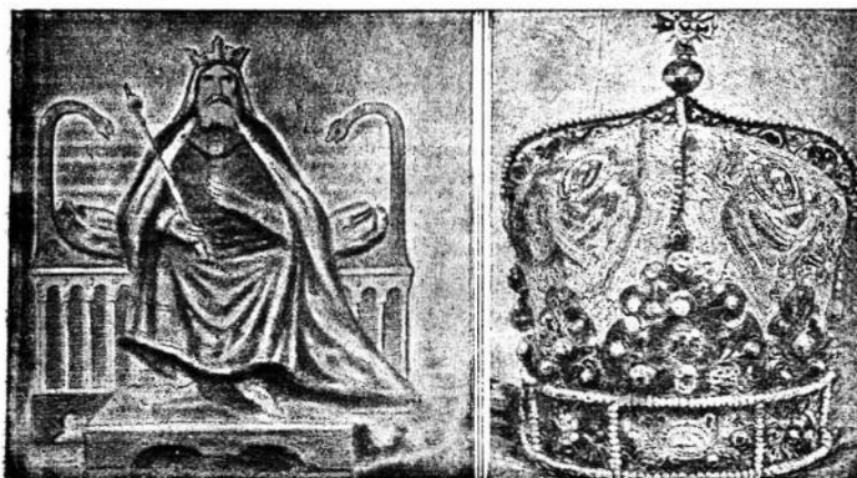
Найгірший клопіт мав Данило з татарами. Хотів свій край запезпечити від цього грізного ворога. будував замки, твердині, сипав вали, шукав допомоги у папи. Але поміч не наспівала, а тут 1245 р. татарський хан Батий прислав до нього послів, щоби віддав Галич. Данило не віддав, лише поїхав до хана з поклоном. »Гірше лиха — честь татарська« — каже про тую гостину наш літописець. Та не довго тривало це буцім то якесь замирення. Р. 1253 почав Данило боротьбу з татарським воєводою Куремсою, а по його смерті з його наслідником, грізним Бурундаєм. Хоч Данилові помогали його брат Василько і його син Лев, встоятись не було сили. Бурундай казав побурити твердині у Львові, Кременці та в інших городах.

Треба було послухати приказу. Це так прибило Данила, що він незабаром, р. 1264 і помер. Поховано його в церкві св. Богородиці в Холмі. »Данило був другим по Соломоні« каже про нього літописець.

Син Данила, князь Лев, переніс столицю держави до Львова. Він помирився з татарами, ходив на Польщу і здобув для свого сина Юрія Люблин з Люблинчиною аж до Висли. Ходив також на Литву і на мадярів та на якийсь час прилучив до своєї держави закарпатську Україну. Був це князь мудрий, хоробрый і завзятий. Помер коло 1300 р.

Його син, король Юрій I, »був муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його володіння земля наша тішилася миром і славилася багатством« — слова літописця. Підписувався Юрій, так, як і його батько, — королем. Помер коло 1315 р. По нім володіли його сини, Андрій та Лев. Андрій на Волині, а Лев у Галичині. Жили в добрій злагоді та як могли так обороняли свою батьківщину від татар та інших ворогів. Коло 1323 р. їх не стало, а що не залишили по собі наслідників, то бояри покликали на князя їх свояка, Болеслава Тройдеровича, що сівши на престолі звався Юрієм II. Він оженився з донькою литовського князя Гедиміна, Офкою (Евфимією) і за його володіння Галицько-волинська й литовська держава жили з собою в згоді. Та не так було з Польщею. Юрій II. тримав з пруським лицарством

проти Польщі і король польський Казимир, увійшовши в союз з мадярами, носився з думкою прогнати Юрія і забрати для себе його землі. Та заки це сталося, бояри зробили змову, нібито в обороні православної віри, і року 1340 отроли Юрія II. у Володимири на Волині. В тому мабуть була рука сусідів; хотіли позбутися завзятого противника, що намагався поширити свою державу далеко на Захід.

Король Юрій I.
внук короля Данила I.

Мітра перемиських владик,
верх її насаджений на короні Данила

Галичина тратить незалежність

Таким чином вимірає славний рід Романовичів і Галицько-волинська держава тратить свою незалежність. Галичина дістается зразу під володіння Мадярщини, а пізніше, 1387 р. прилучують її до Польщі. Решта колишньої Галицько-волинської держави дістается Литві. Литва приймає багато надбань української культури, бо предки наші, хоч життя їх було важке й неспокійне, хоч на наші землі з усіх сторін нападали вороги, все ж таки розвинули мистецтво й літературу. Наші столиці, такі як Київ та Галич славилися величавими церквами, а мешканці їх жили в достатках. Собор св. Софії в Києві дивує нас ще й нині своєю величністю та захоплює красою. Духовники наші, такі, як Іларіон, Клим Смолятич, Кирило Турівський та другі, всла-

вилися як знамениті проповідники, розвинули стиль і в своїх проповідях, молитвах та науках старалися просвітити вірних і поширити віру Христову. В Києво-Печерській Лаврі складено знаменитий Патерик, себто збір життєписних оповідань про життя святих і подвижників цього славного монастиря. Широку й заслужену славу придбали собі наші літописці. Найцінніший із них »Галицько-Волинський Літопис«, що йому рівного не було тоді в світі. Дуже цікаве »Моленіє Данила Заточника«, збірка всяких думок і пословиць, а також »Паломник ігумена Данила«, себто спомини цього ігумена з подорожі до святої землі. Навіть князі працювали на літературнім полі. Володимир Мономах, що князював між 1113—1125 рр. написав »Поучення для своїх дітей«, твір дуже цінний і цікавий, бо вводить нас у родинне княже життя та в його взаємени до своїх підданих.

Слово о полку Ігоревім

Справжньою прикрасою нашої літератури княжої доби є »Слово о полку Ігоревім«, поема про похід Ігоря на половців та про його бій над Калкою 1185 р. Такої цінної поеми не мала словянщина за час цілого середньовіччя. Невідомий співець розкрив перед нами барвистий образ нашої минувшини, одних князів вихвалив, а других скартав і виляяв за їхні гріхи й провини та своїм віщим оком зазирнув у темне і сумне майбутнє.

Під Литвою і Польщею

Литва користувалася нашими книжками й нашою мовою, »старини не нищила а новини не вводила« і сміло можна сказати, що підбила вона наших предків політично, але вони за те побороли її культурно. Тому то й називають цей період історії не лише литовською, але й нашою добою.

Не було воно на руку Польщі. Польська дипломатія не вгавала так довго, поки не довели до персональної унії Польщі з Литвою в Кревю 1385 р. За персональною пішla згодом і реальна. Сталося це в Любліні 1569 р.

Разом з Литвою попалися тоді також і всі землі, замешкані українцями, під володіння Польщі. Польські королі, що були рівночасно також литовськими князями зберігали якийсь час давні наші права й шанували нашу мову, але згодом стали заводити свої порядки а наші нехтувати. Наші княжі й боярські роди не оперлися польському напорові

та здебільша ополячилися і тоді то в обороні рідної справи виступило наше міщанство. Закладало брацтва, приюти для старців, друкувало книжки й усіми способами старалося зберігти свою, як не політичну, так хоч культурну окремішність. Було це так зване наше перше національне відродження. Тут то й починається новий період нашої історії, доба козацька.

Козаччина

Початки козаччини є так само спірним питанням, як і початки нашої княжої держави. Погляди не устійнені. Але сміло сказати можна, що одною з головних причин появи українського козацтва були безнастанні розбирацькі напади кримських татар. Польща не обороняла якслід українських земель і тому сам нарід мусів їх боронити. На однім з Дніпрових островів, нище порогів (тому й Запоріжжя), збудував укріплений табор, з куренями (себто касарнями) зі складами муніції, церквою, тощо і цей табор назвав Січевою. Збігалися туди сміливі хлопці-молодці, одні, щоб втекти перед панським угнітом, другі щоб зазнати лицарських пригод, а всі, щоб боротися за віру й волю.

Мали запоріжці свою гармату (артилерію), свою військову музику і свою фьоту з чайок, себто козацьких великих човнів та з кораблів, добутих на турках. Кругом Січі, понад Дніпром, було чимало урожайної землі, на якій воно господарювали. У степах паслися табуни коней. Козаки вирішували всякі свої питання, (такі, як приміром іти в похід, чи не йти?) на раді, що живо нагадувала колишнє віче. На раді й вибирала свою старшину. Провідника називали кошовим. Як вибрали його, то й слухали безумовно. У походах карність була в них дуже велика. Тій карності й завдячували запоріжці свої успіхи.

Основником українського козацтва вважають князя Дмитра Вишневецького. Він то в половині XVI століття збудував на острові Хортиці земляний городок-твердиню. Це й була перша Запоріжська Січ, що пізніше декілька разів зміняла своє місце. Князя Вишневецького прозвали Байдою.

Вишневецький воював з татарами й волохами і згинув геройською смертю в Царгороді (1564 р.) (Про нього й зложив народ відому пісню: »В Царгороді на риночку ой пе Байда мід-горілочку«).

По Вишневецькім козаки множилися і ставали панами степу. Перший козацький реєстр з 1584 р. каже, що ділилися вони на полки і що в полку було 50 десятків, а кожний

десяток мав отамана і 9 товаришів. Січові козаки називалися запоріжцями. По містах були ще й городові козаки на службі магнатів та старостів.(Вони пізніше також освідомилися національно).

I так в Україні виросла нова оружна сила, готова боронити свого краю й народу. Деякі магнати, як ось Зборовські або Язловецький цікавляться козацьким питанням. Один із них, а саме князь Богдан Ружанський, ходив з козаками на татар і погиб при облозі Аслан-городка. Року 1577 бачимо нового козацького ватажка, Івана Підкову. Він навіть короткий час був молдавським господарем. Та щож, хоробрий козак не мав дипломатичного хисту, дався заманити польському королеві й у Львові на майдані покотилася його голова. Польща не знала, що їй з козаками робити. З одного боку були це добрі вояки, а з другого своїми походами на турків, татар і волохів спричинювали вони польському урядові чимало дипломатичних скопотів. Тому Польща то гладила їх то карала. Обіцювала привileї та платню, але не додержувала слова. Козацтво стало нарікати й бунтуватися. Почалися напади, вже не на турків і татар, але й на польських панів. Широко відомі були такі напади козаків під проводом Криштофа Косинського на добра князів Острожських, — не напади, а пряма війна, у якій погиб Косинський. Але це не настрашило козаків. Року 1596 починають вони під проводом Северина Наливайка війну не з панами, а з короною польською. Наливайко вславився своїми боями з турками й татарами, ходив на Волинь, грабував маєтки Терлецького, що якраз тоді поїхав був до Риму робити унію, нарешті польський уряд не міг з ним довше витримати й король дав приказ гетьманові Жолкевському рушити на Наливайка.

На Січі кошовим був тоді Григор Лобода. Він поєднався з Наливайком і разом воювали з Жолкевським. Та між наливайківцями й лободівцями не було згоди, наливайківці вбили Лободу і через ту ю незгоду Жолкевський побив козаків у крівавім бою під Лубнами, на урочищі Солониця. Наливайка схоплено і 1597 р. страчено його у Варшаві. В бою на Солониці козаки втратили артилерію і свої клейноти. Тільки не цілі дві тисячі їх заціліло. Втікли вони на Запоріжжя. Але й тут ще довший час не було між ними згоди. Одні хотіли дальшої війни з Польщею, другі радили не сердити польської влади і слухати її. Що лиш 1599 запокоїлася Січ і почалися нові походи. Тепер добув собі голосної слави гетьман Самійло Кішка, герой одної з най-

країн наших »Дум«, що ходив разом з поляками на Молдаву і Ливонію. Там то під час облоги одного міста й погиб славний Кішка. Так само помагали козаки полякам, як ті ходили на Москву саджати на царськім престолі »царевича Дмитра«, буцім то правесного сина Івана Грозного і як король Жигмонт хотів скинути з царського пристола Василя Шуйського, щоб самому зайняти його місце. Багато обіцяли тоді поляки нашому козацтву, але не додержали слова і козаки мусіли самі про себе дбати. Добували собі прожиток, запускаючися аж під Вологду й Архангельськ. А коли вернулися в Україну, то їм веліли йти назад до своїх колишніх панів та робити панщину. Але козаки замісць на панщину пішли на турків. Протягом сімох літ, між 1613—1620 рр., влаштували вони такі морські походи, про які перше ніхто й не чував. Спustoшили багате турецьке побережжя, зруйнували твердиню Синопу, спалили Кафу й загрожували самому Царгородові.

Сагайдаччина

У поході на Кафу провадив запоріжців Петро Сагайдачний. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, шляхтич із Самбірщини, освічений, розважний і хоробрий є одною з передових постатей цілої козацької доби нашої історії.

Кілька разів погромив він татар на переконських стежах і навів страх на Крим. Зруйнував чимало турецьких міст в Європі й Азії та попалив передмістя Константинополя. Був це чоловік, як навіть чужинці признавали, великий духа, що сам шукав небезпеки й легковажив своє життя, в битві був перший, у відвороті останній, проворний, меткий і діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не піячив, як це було тоді у звичаю, на нарадах розважний, у розмовах маломовний, як вождь вибагливий і суворий, що не терпів сваволі й гостро карав своїх людей за непослух. Був одним із нечисленних наших гетьманів, що попри прикмети доброго вояка й вожда визначався також політичним хистом. Цей політичний хист наказував йому не доводити до війни з Польщею, вдавати покірливість, а покищо поширювати, скріпляти й організувати козацьку силу в Україні. Та не тільки військовою силою, але й культурою піклувався він дуже. Де була загрожена наша віра, мова, школа там ніколи не бракло Сагайдачного. Як вихованець острозької академії, підтримував він звязки з київськими ученими, між котрими було чимало його близьких земляків, галичан.

Знали там, що у всякій просвітній і загалом в народній потребі можна сміло числити на поміч Сагайдачного. А був це якраз незвичайно важкий історичний момент, бо Київ, що довгі літа оставався у занепаді, став тепер відроджуватися та підноситися з упадку.

Печерський ігумен Єлісей Плетенецький із Плетенич, у Галичині, боронив дібр лаври від чужих рук. обме-

Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний.

жував видатки на життя монахів а гроші повертає на культурні потреби. Купив друкарню Балабанів (у Стратині в Галичині), спровадив її до Києва, друкував книжки й гуртував коло себе вчених і образованих людей, зокрема із своєї рідної Галичини (Борецький з Бірчі, Копистинський, Кукиль, Беринда й інші). Завдяки щедрості Гальшки Гуле-вичівної, що записала своє майно в Києві на »школу для дітей шляхетських і мійських« та на »гостинницю для странників віри православної« засновано брацтво, до якого вписався також і Сагайдачний з усім козацьким військом, надаючи тому новому брацтву особливої ваги й поваги. Завдяки протекції Сагайдачного патріярх Теофан висвятив

1620 р. митрополита й п'ятьох єпископів на владичі престоли в Україні й на Литві, а Сагайдачний усіма способами стрався, щоб їх на ті престоли впровадити та щоби вони могли своє діло сповняти.

Як вождь найбільшою славою вкрився Сагайдачний у війні хотинській (1621 р.). Турецького й татарського війська була тоді велика сила, а польського тільки 35 тисяч з гетьманом Ходкевичем і королевичем Володиславом. Але Сагайдачний привів туди 40 тисяч козаків, уночі підступив під Хотин і зневея напав на ворожий табор. Переїшов його і прибув до тaborу королевича. Але в тім бою пострілено його в руку, рана не гоїлася і від неї на другий рік помер гетьман Сагайдачний. Тільки завдяки йому і козакам вдалося тоді Польщі подужати турків і татар по сорокаденній боротьбі.

Та Польща відплатилася за це козакам новим походом Конецпольського на Україну та т.зв. куруковською угодою. На підставі тієї угоди козаків мало бути тільки 6 тисяч і жити вони могли тільки в королівщині. Таким чином до давніх непорозумінь між Польщею і козаками і до давногого козацького невдоволення додано нове, бо всім було ясно, як Божий день, що козаки такої угоди дотримати не можуть. Хто раз засмакував у козацькім життю, цей вже ніколи в панське ярмо своєї шиї не вложить.

Тому то козаки й дальше ходили походами на татар і дальше народ бунтувався. Конецпольський посолав присмирювати Україну Самійла Лаша, чоловіка »без чести й віри«, що його в Польщі засуджено за всякі злочини 200 разів. Можна собі уявити, як він лютував в Україні. Вирізував цілі міста й села від дитини до старця. За те українські повстанці ходили скрізь понад Дніпром і мстилися на поляках та на польських вояках.

Тарасова ніч

Аж нарешті прийшло до битви, що її Шевченко описав у своїй »Тарасовій Ночі«. Поляків сильно погромлено в тій битві (між Дніпровим берегом і Переяславом), розбито обоз, перервано дорогу до Дніпра й Конецпольський мусів помиритися з козаками й підвищити їх реестр із 6 до 8 тисяч.

Тимчасом весною 1632 р. помер король Жигмонт і його наслідником вибрано королевича Володислава, того, що разом із Сагайдачним бився під Хотином. Не можна сказати, щоби він був ворожо настроєний до козаків, а те все ж таки сойм рішив побудувати коло кодацького порога

замок, щоби не пускати людей на Запоріжжя. Осаджено там залогу і вона пакостила різними способами місцевому населенню, доливаючи оліви до вогню. Тому то гетьман Іван Сулима знечевя напав одної ночі на Кодак, здобув його, полонив комandanта й казав його розстріляти, а сам замок зруйнував до основ. Та на жаль, самі таки козаки видали Сулиму Польщі і його стято у Варшаві.

І знову бунтувалися козаки під проводом Павлюка і знову присмирював їх Потоцький. По Павлюку прийшов Острянин. Цей розтаборився під містом Голтвою, польське військо хотіло його табор здобути, але козаки взяли поляків у два вогні й погромили їх. Острянин, не чекаючи поляків, що наспівали до нього, пігнав за поляками і поляки його побили. Програвши ще й другу й третю битву він подався на Харківщину, а його місце заняв Гуня. Цей дав полякам добру відправу й окопався на Старці-Дніпрі так знаменно, що Потоцький не міг його табору ніяк добути. Та на жаль поляки переймили Римоненка, що віз для них харчі й муніції зза Дніпра й козаки мусіли миритися, приймаючи тяжкі постанови. Зменшено реєстр і дозволено мешкати козакам тільки в староствах черкаськім, корсунськім і чигиринськім. Виборну старшину скасовано, всіх старшин настановляла польська влада із польських шляхтичів. З козаків було тільки двох осаулів і двох сотників, між ними чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

Здавалося, що прийшов козаччині кінець. Та до кінця було ще дуже далеко. Мали ще потекти ріки крові, мало спалахнути безліч пожеж.

Гетьман Богдан Хмельницький

Чигиринському сотникові Богданові Хмельницькому, чоловікові образованому й бувалому, що два роки по битві під Цецорою просидів у неволі, сталася велика кривда. Шляхтич Чаплінський, забрав йому жінку й батьківське майно у Суботові а сина важко побив. Коли ж Хмельницький хотів доходити свого права, то опинився у вязниці. Ледви вирятували його товариши. Пробував жалуватися королеві, але король, кажуть, відповів йому, що на те він Хмельницький, носить при боці шаблю. Тоді Хмельницький рішився підняти повстання. Змовився з татарським ханом; цей обіцяв йому післати в допомогою перекопського мурзу Тугай Бея з великою татарською ордою.

Маючи запевнену таку поміч, пішов Хмельницький на Запоріжжя. Там його вибрано гетьманом і потайки розісла-

но по Україні вісти, що з весною буде війна. Народ з усіх сторін напливав на Запоріжжя. Але й поляки готовилися до нових боїв з козацтвом. Микола Потоцький, що по Конецпольськім став коронним польським гетьманом, вислав на зустріч Хмельницькому свого сина Стефана. Але Хмельницький розгромив його на урочищі княжий байрак, в трав-

Гетьман Богдан Хмельницький.

ні 1648 р. Так само розгромив і головну польську армію, що йшла під проводом Потоцького і Каліновського, між Корсунем і Стеблевом. Оба гетьмани попали в полон. Хмельницький віддав їх Тугай Беєві. Такого погрому Польща не сподівалася ніколи. Вона привикла до того, що козаки ставали табором і оборонялися, а Хмельницький несподівано для них перейшов від оборони до наступу, від дефензиви до оффензиви. До того ще й помер король Володислав, котрого шанував Хмельницький і надія на скорий мир розвіялася, як дим. А тут народ піднімався і шумів як море. Поляки й жиди втікали з України. Хмельницький посувався в напрямі Волині. Під Пилявцями счинився третій бій.

Поляки програли битву, а коли в ночі розійшлася по їх тaborі чутка, що начальники їхні втікли, кинулися й собі втікати, куди очі повели. Козаки доганяли їх, винищували їх заїбрали, що в них було. Величезне добро попалося в козацькі руки.

Недобитки зібралися у Львові й віддали провід у руки Яреми Вишневецького, українського магната, ренегата, відомого зі своїх звіrst і знущань над народом. Хмельницький підступив під Львів, але пожалував його, взяв окуп і пішов на Замость. Тут діждався вибору нового короля, Яна Казимира, брата покійного. Цей просив Хмельницького понехати війну й чекати комісарів. Хмельницький подався назад до Києва. Нарід привітав його, як героя, як нового Мойсея, що вивів свій народ із неволі.

Приїхали комісари. Але Хмельницький не балакав з ними, як колишній сотник, лиш як володар України. Так він і сказав: »Малий я і незначний чоловік, але з волі Божої став самовладцем і самодержцем українським«.

Комісарі вірнулися голіруч. Польща скликала »посполите рушення« і Хмельницький пішов йому на зустріч. Поляки перестрашилися великої козацької сили й замкнулися у Збаражі, в замку. Пристав до них і Вишневецький. Хмельницький обложив замок і став дошкулювати польському війську приступами та безнастаними нападами. До того в замку нестало й харчів. Обложені поляки благали короля, щоби йшов їм на поміч. Король не мав з чим іти, але врешті двигнув свої невеликі сили. Та Хмельницький заступив йому дорогу. І ось мала статися ще гірша і може соромніша пригода, як під Пилявцями, але Хмельницького зрадив хан. Поляки перекупили його і він наставав на Хмельницького, щоби цей замирився з королем. Не було що, треба було послухати хана, щоби він вкупі з поляками не вдарив на козаків. Почалися переговори, а там і складено Зборівську угоду, в серпні 1649 р. Реєстр козацького війська установлено на 40 тисяч. Вписані до нього козаки й їх родини могли жити в воєводстві київськім, чернігівськім і браславськім, не підлягаючи ані урядам, ані панам. Не могли там входити панські війська, ані єзуїти, ні жиди. Всі уряди мали бути в руках православних. Гетьман діставав »на булаву« чигиринське старство, а митрополит мав мати місце в польськім сенаті.

Було це багато, як порівнювати з давнішими договорами, але мало, коли зважити, що тепер піднявся весь на-

род, а права діставала тільки якась його частина. Хмельницький, складаючи реєстр, дописував до реєстрових ще й іх підсусідків і сам реєстр значно переступив, але знов, що й тим народу не заспокоїть. Думав про нову війну й намовляв до неї сусідів, а навіть семигородського князя й короля шведського. Перший зудар наступив під Винницею зимою 1650 р. Каліновський зачіпив козаків, але вони його розбили. Та за те поляки побили Хмельницького під Берестечком, бо хан не тільки зрадив його на користь Польщі, але й відтягнув від війська. Полковники рішили відступати, але при перевправі через болота счинився заколот і багато козаків погибло. Хмельницький мусів знову миритися. Цей другий мир, у вересні 1651 р. під Білою Церквою був куди гірший від Зборівської угоди. Реєстр обтято до половини. Та Хмельницький не опустив рук. Весною 1652 р. пішов супровожати свого сина Тимоша на Молдаву, де Тиміш мав женитися з Розандою, донькою молдавського господаря. Дорогу заступив йому Каліновський, але Хмельницький розгромив його і знищив без пощади. Була це його остання така світла побіда. За те надія на Тимоша завела. Хмельницький хотів його, як зятя молдавського господаря, посадити на молдавськім престолі. Але Тиміш погиб в обложені Сучаві і його привезено на Україну в домовині. Хмельницький попався у скрутку. Не діговаривши до нічого путнього з іншими сусідами став напирати на Москву, щоб приняла його під свою руку. Зійшовся земський собор у Москві, 1653 р., і постановив, що цареві «годиться приняти Хмельницького під свою високу руку», а в січні 1654 р. підписано Переяславську угоду. Всі землі на схід від ріки Случ відірвалися від Польщі і пішли під царський протекторат. Українським землям забезпечено самоуправу, а гетьманові, як володареві України, дано право дипломатичних зносин з чужими державами. Але не дано Україні права вибирати собі урядобців і збирати податків на свої потреби. До Києва прийшов царський воєвода, поставив собі тут нову твердиню і впровадив до неї свою залогу. Хмельницький бачив, що Переяславська угода до доброго не доведе і став нові плани снувати, став переговорювати зі шведами й Семигородом, а навіть з поляками. Та несподівана смерть, 27. липня 1657 р. ст. ст. не дозволила йому вивести Україну на чисту воду і зробити її дійсно самостійною та незалежною державою. А всеж таки нікому перед ним (не загадуючи про княжу добу), не вдалося так близько підійти до цього ідеалу. Ніхто не рушив таких широких мас українського народу і ніхто з них не добув та-

кої енергії, як цей великий гетьман, вожд, адміністратор і політик в одній особі. Ніхто із сучасників, своїх та чужих, не сягав йому навіть до колін і не було такого ворога, з котрим Хмельницький не дав би був собі ради. Міг його побороти тільки один противник — смерть. І — поборов.

Після Переяславської угоди

Силою Переяславської угоди Україна перший раз від упадку київською княжою держави увійшла в більші звязки з Москвою. Та московський цар не був тоді на стільки сильним, щоб цілу Україну втримати під своєю рукою. В Анрусові, 1667 р., Польща знову дістала правобережну Україну без Києва. Поділ цей, зроблений без відома українців, сильно їх збентежив і розсердив. До того з кожним роком, коли не з кожним днем ставало ясним і явним, що наш північний сусід хоче переочеркнути Переяславську угоду й зібрати решту автономії українському народові. Тому то що країні наслідники Хмельницького, такі, як Виговський, Дорошенко, Мазепа, Апостол, Полуботок і такі кошові, як Гордієнко та Кальнишевський буються на всі сторони, як риба об лід, щоби не допустити до того. Бачать, що самі не годні й шукають помочі в чужих, Дорошенко в турків, а Мазепа у шведів.

Гетьман Петро Дорошенко

Дорошенко »сонце руїни«, справжній лицар і козак з з діда прадіда, людина бистрої думки і найкращої волі, робив усе, що можна було зробити, щоби Україну, розколену Тетерою і Брюховецьким на двоє, зединити і зробити одною, суцільною державою. Здавалося, що діб'ється того. Весною 1668 р. вся гетьманська Україна опинилася в руках Дорошенка, ще трохи, трохи й дійде до цілі. Та одна похибка, один відізд від війська до дому й все почало летіти шкіреберть. Вибрано Многогрішного, потім Самойловича, потім прийшов Ханенко, турки більше пошкодили як помогли Дорошенкові і — Самойловича проголошено єдиним гетьманом цілої України. Дорошенко, щоби ще більше не руйнувати рідної країни, у вересні 1676 р. зложив перед військом гетьманські клейноти. Пішов на воєводу у Вятку, а 1682 р. дістав село Ярополче і там дожив віку. Помер 1698 р.

Гетьман Іван Мазепа

Гетьман Іван Мазепа стремів до тієї самої мети, що Хмельницький, Виговський і Дорошенко, але іншими шляхами. В першу чергу працював двадцять літ невтомно і з по-диву гідною енергією, щоб загоїти тій рани, які завдала країві й народові »Руїна«. Відбудовував міста, закладав села, піклувався промислом і торговлею, опікувався, як ма-

Гетьман Іван Мазепа
(з портрету віднайденого 1937 р.).

ло хто перед ним, школами і просвітою, будував величаві церкви, хотів, щоб народ засмакував у культурнім життю та щоби зрозумів, що тільки, маючи свою власну державу, можна жити добре й гарно та користуватися усіми надбаннями культури. А робив те все гетьман Мазепа так хитро, що його північний протектор навіть не догадувався, які він має великі задуми. Вдавав вірного й послушного волі царській. Навіть Петра I. вмів піддурити і хоч нераз ішли до нього доноси на »зрадника« Мазепу, все вмів викрутитися, навіть з найгіршої халепи. Аж прийшла т. зв. північна війна.

Мазепа зрозумів, що Україна мусить взяти в ній участь, бо або тепер, або ніколи. Порозумівся зі шведським королем, Карлом XII. і з польським королем Станіславом Лєщинським та разом хотіли зі Швеції, Польщі й України утворити вал, такий кріпкий, щоб його ніколи й ніяка сила не могла переломити. Але палкий і несамовито хоробрій король Карло зробив деякі похибки, Мешніков зрадою добув Мазепину столицю Батурин, а разом із нею скарб, склади амуніції і поживи й не диво, що після того прийшов погром шведів і козаків під Полтавою та Переяславчиною 1709 р. Мазепа помер цього ж року у Бендерах, та пам'ять про нього залишилася повсякчасно.

Від упадку Козаччини до світової війни

По Мазепі билися ще, як орли в клітці, обидва Орлики, батько й син, рятували булаву й державу Апостол і Полуботок, але врятувати не могли, ані вони, ані Кальнишевський, що Січ улаштував був і піdnіс економічно й мілітарно.

Року 1722. поставлено гетьманів під надзір т. зв. »малоросійської колегії«, зложеній із шести офіцерів, а 1764 р. скасовано гетьманський уряд. Року 1775 зруйновано безпощадно Січ і зарівнано сліди самостійного життя України.

Рівночасно повалилася Польща. Обидва противники, що довгі літа боролися з собою, лежали безсилі на землі. Галичина, що колись славилася Романом, королем Данилом, Львом і Юрієм I. при першім розборі Польщі дісталася під володіння Австрії. (1772 р.).

Так скінчився козацький період нашої історії, такий бурливий і крівавий, такий багатий зарівно в світлі як і темні хвилини. Хоч кажуть, що серед бряскоту збуру музи мовчать, то все таки й у тім періоді зроблено чимало для мистецтва й культури. Не бракувало таких людей, як Острожські, Могила, Ходкевич і другі, що опікувалися високими школами, церковні брацтва також дуже дбали про освіту, друкарні виростали, як гриби по дощі, народня мова промошувала собі дорогу в письменстві, а боротьба між православними й уніятами, хоч заподіяла народові чимало лиха, то все ж таки піднесла освіту нашого духовенства, так православного, як і уніятського. І з того періоду маємо також літературні твори не малої ваги, маємо козацькі літописи й можемо повеличатися такими письменниками, як Мелетій Смотрицький, Петро Могила, Рогати-

нече і Вишенський. На той період припадає також поява українських народніх дум, слави й гордощів нашого народного генія.

З упадком гетьманщини й запоріжської Січі заломилася сила українського меча. Його місце зайняло перо. Появилися в нас такі письменники, як Котляревський, Квітка, Артемовський, Шашкевич та інші. Вони українське слово поставили на сторожі українського життя. Розвинули рідну мову, змалювали теперішнє горе й розказали про минуле Прийшов Шевченко й опромінив нашу літературу невиданим дотепер блеском. Своїми творами розбудив приспані сили народу, як будив їх колись Хмельницький. За ним пішла ціла низка інших письменників, таких, як Марко Вовчок, Фед'кович і багато інших аж до Івана Франка і до молодших від нього. Та не лише письменників. Мали ми й великих учених, педагогів та організаторів політичних й економічних. Їх праця, кружляла як кров у жилах, в нашім народнім організмі.

Українці в Галичині та на Буковині, завдяки австрійській конституції (1848 р.) стали хоч не скоро, за те послідовно розвивати свою національну свідомість та свою рідну культуру. Тому то, коли в серпні 1914 р. вибухла світова війна, вони були настільки політично сплі, що утворили свої власні військові формaciї Січових Стрільців, яких зачатком були довоєнні руханкові товариства »Січи« й »Соколи«. Січові Стрільці бились по боці центральних держав дійсно по геройськи, зокрема вславилися боями на горі Маківці, в Карпатах, дня 5. травня 1915 р., та на горі Лисоні біля Бережан, у днях 2.—4. вересня 1917 р.

Вже з початком війни українська еміграція у Відні й Берліні покликала до життя Союз Визволення України, що головно в Німеччині, в таборах полонених українців, (Раштад, Вецляр, Зальцведель, Ганноверш Мінден), розвинув живу культурно - освітніу роботу й виховав чимало свідомих, підготованих до майбутньої праці громадян з Великої України.

